

به نام خداوند
جان و خرد

درس ۱۲

فرهنگ و هنر در عصر مغول – تیموری

کانال ارتباطی

@bahramsh49

کانال ایران و جهان در رهگذر تاریخ

@tiranvjahan

بهرام شفیعی دبیر تاریخ استان بوشهر

هدف

آشنایی با علل، آثار و نتایج مهم‌ترین
تحولات و دستاوردهای فکری و
فرهنگی جامعه ایرانی را در عصر
مغول - تیموری

دین و اعتقادات

بهرام شفیعی دبیر تاریخ استان بوشهر

دین مغولان قبل از حمله به ایران

مغولان در آغاز پیرو آیینی ساده موسوم به **شمنی** بودند که زیر نظر **روحانیانی با عنوان شَمَن** اداره می‌شد. پیروان این آیین، مجموعه‌ای از **مظاهر طبیعی** را ستایش می‌کردند و هرچند به **خدای بزرگ** اعتقاد داشتند، اما **خداپرستی آنان ناقص بود**.

اقوام مغول به اقتضای زندگی در صحرا نسبت به **مسائل دینی** چندان **تعصبی نداشتند** و با **پیروان دین‌های دیگر** با **ملایمت برخورد می‌کردند**. این مدارای اعتقادی (تسامح و تساهل)، هر چند از روی آگاهی نبود و بیشتر متأثر از شرایط زندگی آنها بود، اما در پذیرش دین‌های مختلف از سوی فرمانروایان و بزرگان مغولی تأثیر بسزایی داشت. **تسامح و تساهل** دینی مغولان باعث شد که **پیروان دین‌های گوناگون در میان آنان** به **تبلیغ دین خود** پردازند. بزرگان ایرانی، شامل **دیوانسالاران، عالمان و مشایخ صوفی** به خوبی از این موقعیت برای **مسلمان کردن ایلخانان و امیران مغول بهره بردند**.

وضعیت پیروان مذاهب و فرق اسلامی پس از حمله مغول به ایران
در دوران پس از هجوم مغول به ایران، پیروان مذاهب و فرق اسلامی به خصوص اهل تسنن، شیعیان و صوفیان، اختلاف و رقابت گذشته خود را کنار گذاشتند و متحد و یکدل برای مسلمان شدن مغول‌ها تلاش کردند.

اسلام آوردن مغولان، یکی از رویدادهای مهم دوره ایلخانان بود؛ زیرا ۱- در نتیجه هم‌نوایی دین و دولت و برتری شریعت اسلامی بر یاسای چنگیزی، حکومت ایلخانی ماهیت ایرانی اسلامی یافت و ۲- موجب شد که مردم نسبت به آن احساس بیگانی کمتری بکنند. ۳- همچنین با مسلمان شدن مغول‌ها، نفوذ و قدرت ایرانیان در دربار ایلخانان و اداره حکومت بیش از پیش افزایش یافت و ۴- زمینه برای بازسازی ایران و انجام اصلاحاتی در امور سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی فراهم آمد.

در دوره ایلخانان به ویژه به دنبال کوشش‌های علمی و فرهنگی خواجه نصیرالدین توسی، تشیع در ایران گسترش یافت. در آن زمان، نفوذ مذهب شیعه به حدی رسید که ایلخان أَلجایتو، پسر و جانشین غازان به آن مذهب گروید.

دین در دوره‌ی تیموریان

تیمور و جانشینان او در مسلمانان ثابت قدم بودند و اصحاب دین را مورد احترام قرار می‌دادند. در عصر تیموری، مدارس، مساجد و خانقاه‌های بسیاری ساخته شد. سلاطین تیموری پیرو مذهب تسنن بودند. در دوران حکومت آنان همچون عصر ایلخانان، شیعیان و صوفیان با محدودیت‌های و سختگیری خاصی مواجه نبودند و آزادانه فعالیت می‌کردند. اتحاد و زندگی مسالمت آمیز پیروان مذاهب و فرق اسلامی و معتقدان به دین‌های دیگر، از ویژگی‌های شاخص عصر مغول - تیموری بود.

تصوف در دوره‌ی ایلخانان و تیموری

یکی از تحولات مهم دوران ایلخانان و تیموریان، رشد قابل توجه تصوف و طریقت‌های صوفیانه بود. به اعتقاد برخی از مورخان، هجوم ویرانگر و وحشت‌انگیز مغول به ایران و نگرانی و ناامیدی که در جامعه ایجاد کرد، نقش مؤثری در روی آوردن مردم به تصوف و رفتن به درون خانقاه‌ها داشت.

از این رو، در عصر ایلخانان و تیموریان طریقت‌های صوفیانه بزرگی همچون حروفیه، نوربخشیه، نقش بندیه، مشعشعیه، نعمت‌اللهیه، صفویه و... ظهور کردند و یا فعالیت خود را گسترش بخشیدند. کثرت پیروان و مریدان طریقت‌های صوفیانه، موجب افزایش نفوذ و موقعیت اجتماعی رهبران و مشایخ آن طریقت‌ها شد. فرمانروایان و مقام‌های سیاسی و نظامی نیز مشایخ صوفی را مورد تکریم و احترام قرار می‌دادند. علاوه بر آن، اموال و املاک فراوانی که نذر و وقف خانقاه‌ها شد، تمکن مالی و قدرت اقتصادی مناسبی برای رهبران طریقت‌های صوفی پدید آورد. در قرن نهم هجری به تدریج تغییر و تحول چشمگیری در فعالیت طریقت‌های صوفی به وجود آمد.

از یک سو صوفیان به تشیع گرایش بیشتری نشان دادند و بیش از گذشته به امامان شیعه توسل جستند و نسبت به آنان اظهار ارادت فراوان کردند، از طرف دیگر به تدریج برخی از طریقت‌ها مانند طریقت صفویه وارد سیاست شدند و برای به دست گرفتن قدرت با فرمانروایان و پادشاهان به رقابت برخاستند.

هنر و معماری

نگاهی کلی به فرهنگ و هنر این دوره

قلمرو پهناوری که مغول‌ها در سرتاسر آسیا از چین تا دریای مدیترانه فتح کردند، دارای پیشینه فرهنگی و هنری عظیم و پیشرفت‌های بود. در نتیجه فتوحات مغول، تجارب و سنت‌های هنری و هنرمندان سرزمین‌های فتح شده با یکدیگر پیوند خوردند و زمینه مناسبی برای شکوفایی هنر در دوران ایلخانان و تیموریان فراهم شد.

پیدایش مراکز بزرگ فرهنگی و هنری در شهرهای مختلف به خصوص مراغه، تبریز، شیراز، هرات و سمرقند و تأسیس کتابخانه‌های عظیم در این شهرها، تأثیر ژرفی بر رونق فرهنگ و هنر در این دوران نهاد.

هنر نگارگری و نقاشی در عصر ایلخانی

هنر نگارگری و نقاشی در عصر ایلخانی و تیموری رونق و رشد بسزایی داشت. در عصر ایلخانان، هنر نگارگری که تلفیقی از سنت‌های نقاشی ایرانی و چینی بود، بیشتر در کتاب‌آرایی و مصور ساختن کتاب‌های تاریخی و متون ادبی و نیز کتاب‌های پزشکی، جانورشناسی و نجوم جلوه‌گر شد. ایلخانان مغول از مشوقان پدید آوردن شاهنامه‌های مصور به شمار می‌روند. نمونه باقی‌مانده آن، شاهنامه مشهور به «دموت» است.

هنر نگارگری در روزگار تیموریان

هنر نگارگری در روزگار جانشینان تیمور چون شاهرخ و نوادگانش از جمله بایسنقر میرزا، در سراسر ایران به ویژه خراسان گسترشی شگفت‌انگیز یافت. در این دوره، مصور کردن کتاب‌های گوناگون از نجوم گرفته تا شاهنامه و دیوان‌های شعر از نظر کمی و کیفی افزایش پیدا کرد و کتاب‌هایی با قطع بزرگ پدید آمد. کیفیت خوب و فراوانی کاغذ و مواد نگارگری از قبیل رنگ و طلای ناب در پدید آمدن کتاب‌های مصور به هنرمندان کمک کرد. فاخرترین نمونه شاهنامه مصور شده در عصر تیموری، شاهنامه بایسنقری است که به دستور شاهزاده بایسنقر، پسر شاهرخ که امیری هنرمند و هنرپرور بود، خوشنویسی و مصور شد.

شهر هرات در زمان شاهرخ تیموری و جانشینانش به خاطر داشتن ثروت هنگفت، کتابخانه‌های بزرگ و هنرمندان نامور، به یکی از کانون‌های بزرگ علمی و فرهنگی جهان اسلام تبدیل شد. علاوه بر سلاطین و شاهزادگان تیموری که به هنر و هنرمندان توجه زیادی داشتند، برخی از وزیران آنان از جمله امیرعلیشیر نوایی، شاعر و وزیر سلطان حسین میرزا بایقرا نیز پشتیبان و مشوق جدی هنرمندان بودند. حدود ۴۰ هنرمند شامل نگارگر، خوشنویس، تذهیب‌کار، جلدساز و جز آن در کتابخانه بایسنقر شهر هرات مشغول هنرنمایی بودند. نامورترین نقاشان عصر تیموری کمال‌الدین بهزاد بود که آثار و مکتب نگارگری او سرآغاز دگرگونی عظیمی در نقاشی به شمار می‌آید.

<p> از خود بدست کشید و کبریا خوشتر و شیرین از کبریا بهار شد سلوی از کبریا بر کوه سواد کوه از کبریا </p>	<p> در کف بود یک کف از کبریا بگردان او ششید از کبریا در کف بود یک کف از کبریا کون ششید از کبریا </p>	<p> تا آنکه پیش از او بود ششید از کبریا همانند او بود در کوه جان بود آن ششید </p>	<p> با او ایاز کف کوه کبریا ز کوه ششید از کبریا سوزیدند کوه کبریا هنر کوه ششید از کبریا </p>	<p> همه در کوه ششید از کبریا ششید از کبریا همان کوه ششید از کبریا </p>	<p> همه در کوه ششید از کبریا ششید از کبریا همان کوه ششید از کبریا </p>
--	---	--	---	--	--

صحنه زاری و مویه بر مرگ اسکندر شاهنامه دموت محفوظ در نگارخانه فری و اشنگتن

صفحه ای از نگاره های شاهنامه بایسنقری

معماری پس از حمله مغول

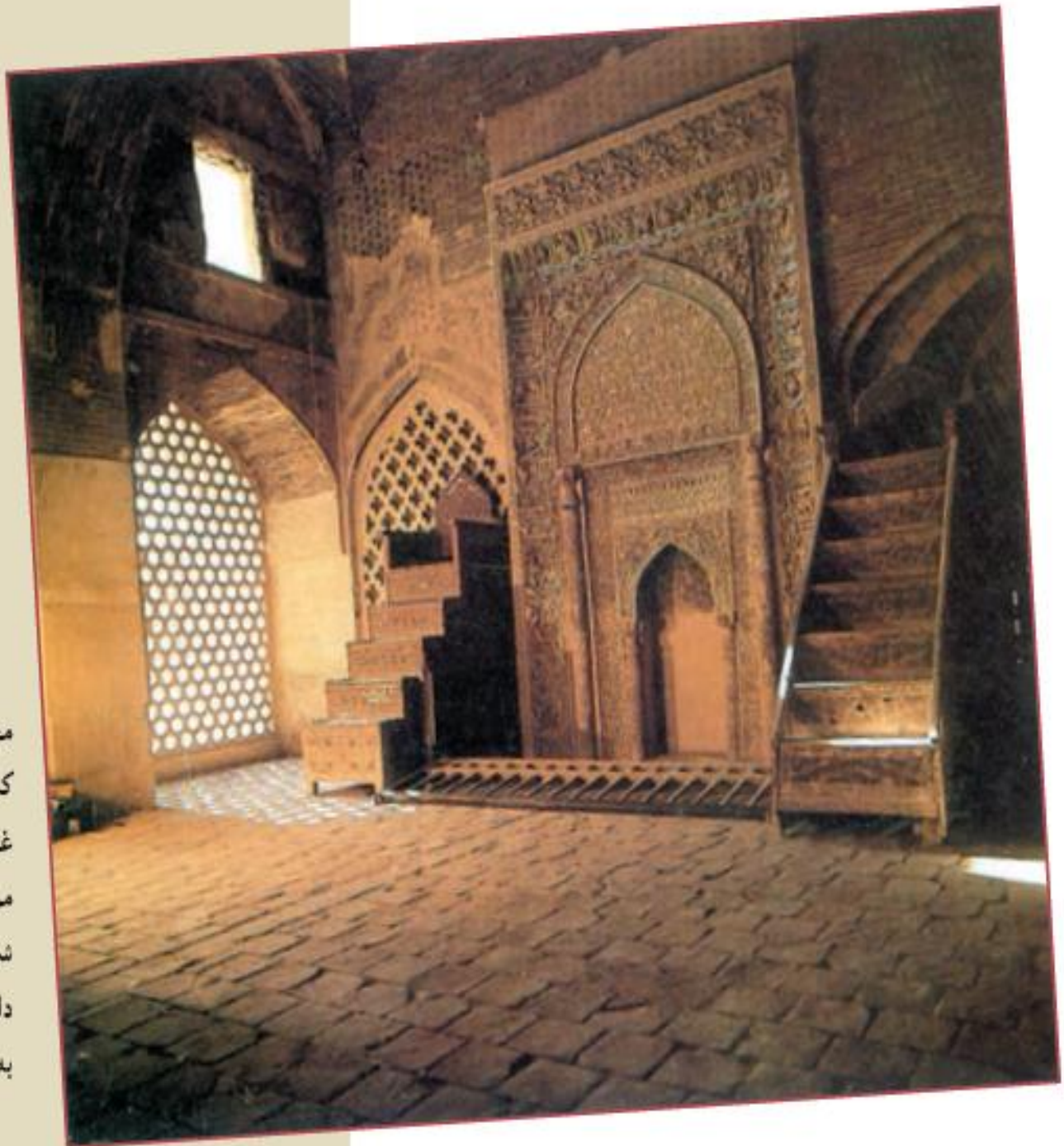
هجوم ویرانگر چنگیزخان مغول به ایران که با ویرانی شهرها و نابودی بسیاری از آثار فرهنگی و هنری همراه بود، برای مدتی فعالیت‌های هنری و معماری را متوقف و یا کند کرد؛ اما دیری نپایید که **جانشینان او** تحت تأثیر فرهنگ و هنر ایرانی اسلامی و با راهنمایی و تشویق فرهیختگان ایرانی به هنر و معماری تمایل نشان دادند و به بازسازی ویرانی‌ها، برپا ساختن شهرها و پدید آوردن آثار هنری پرداختند.

بازسازی گرافیکی مجموعه تاریخی شنب غازان - ماخذ : هفت رخ فرخ ایران

محراب مسجد جامع اصفهان

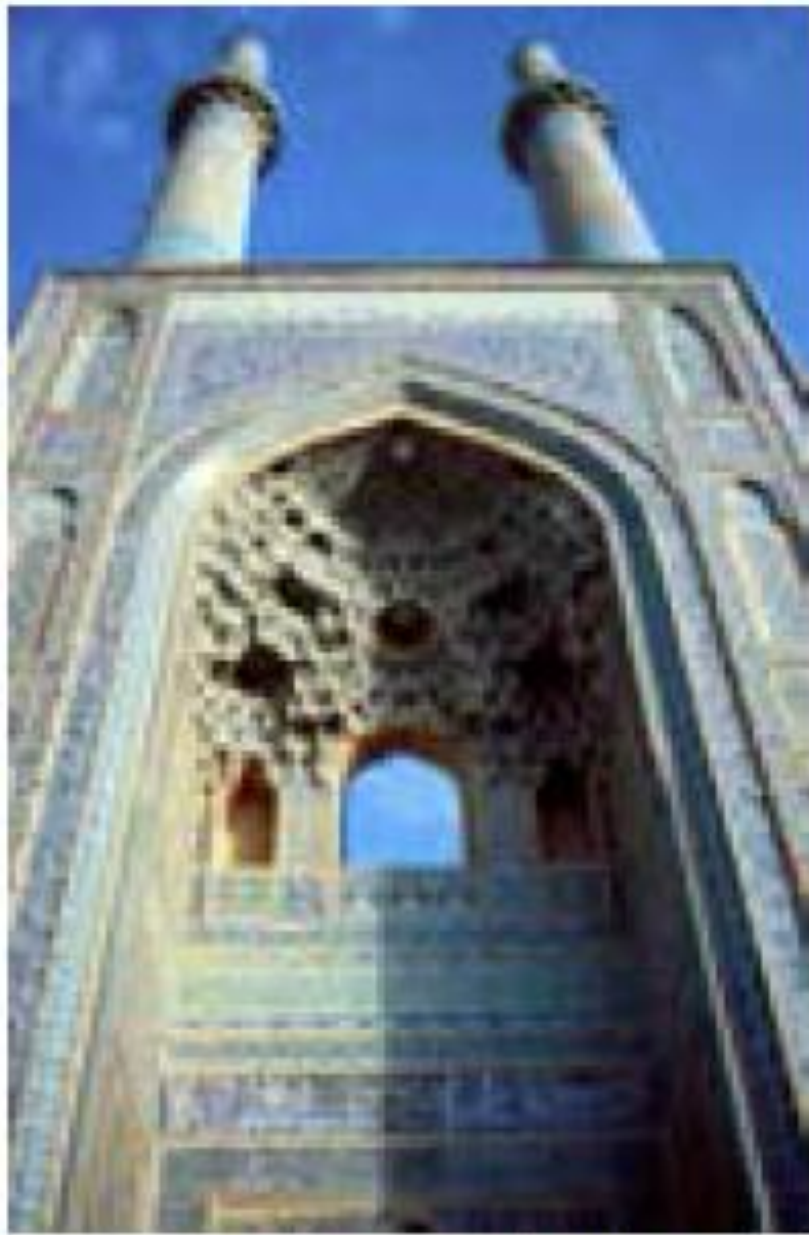
محراب الجایتو در مسجد جامع اصفهان. این محراب که در زمان سلطان محمد الجایتو (برادر و جانشین غازان خان) ساخته شده یکی از زیباترین گنج‌بری‌های موجود در ایران می‌باشد. این محراب در زمانی ساخته شده که الجایتو شیعه شده بود (۷۱۰ ق). به همین دلیل یکی از آثار تاریخی در تاریخ تشیع در ایران به شمار می‌آید.

معماری در دوره‌ی تیموریان

تیمور نیز گرچه در کشتار مردم دست کمی از مغولان نداشت، اما در ویرانگری به پای آنان نمی‌رسید. او با گرد آوردن هنرمندان و معماران بزرگِ سرزمین‌های فتح شده در سمرقند، به عمران و آبادانی پایتخت خود همت گماشت. معماری ایرانی در دوره جانشینان تیمور به ویژه در عصر شاهرخ و همسرش گوهرشاد بیگم به عظمت و شکوفایی کم‌نظیری دست یافت. سرشناس‌ترین معماران این دوره، قوام‌الدین و غیاث‌الدین شیرازی و محمدبن محمود اصفهانی بودند که استادانی بی‌همتا در فنون معماری به شمار می‌روند.

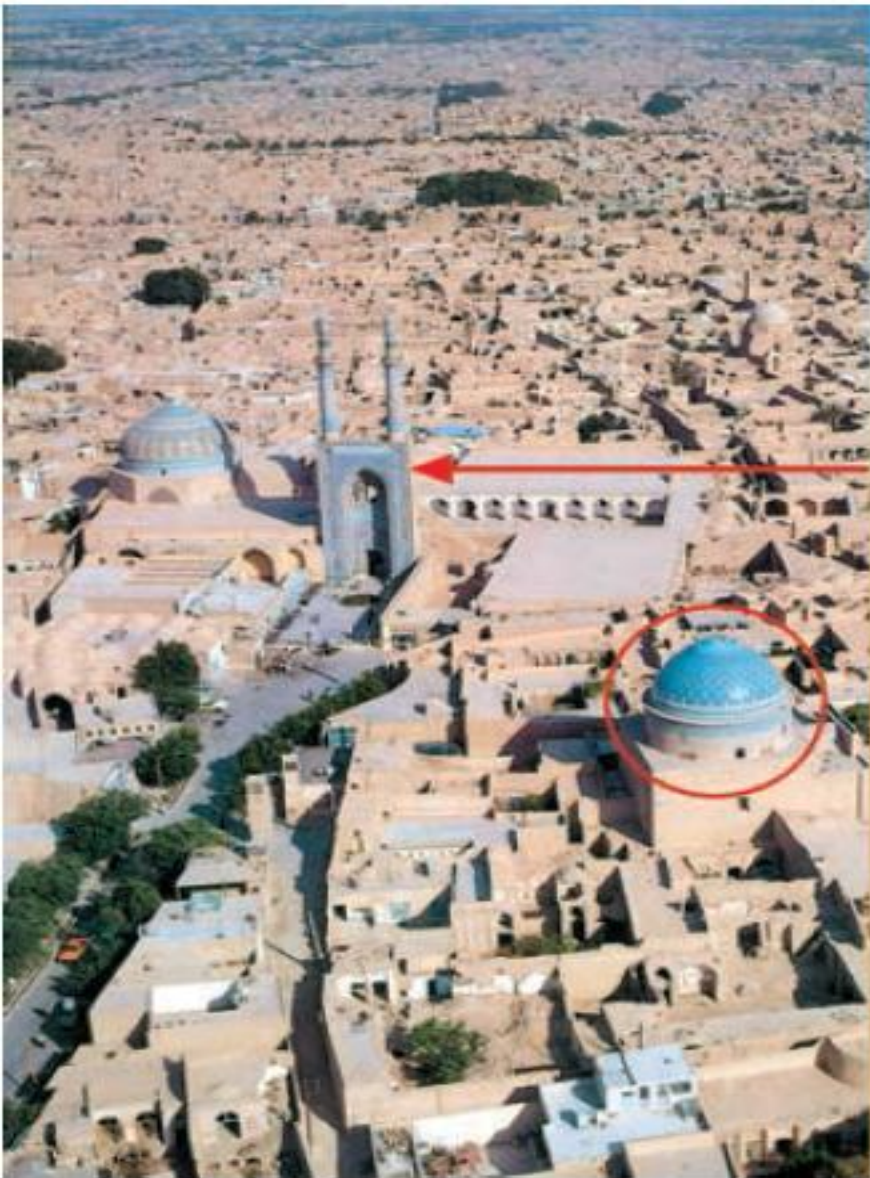
برجسته‌ترین آثار معماری دوران ایلخانان و تیموریان

هولاکوخان	کاخ و معبدی بودایی در خوی؛ رصدخانه مراغه	دوره ایلخانان
غازان خان	سَنب یا شام غازان در تبریز شامل ۱۲ بنای مهم از قبیل مسجد، کاخ، مدرسه، بیمارستان، کتابخانه و جز آن؛ مسجدی بزرگ و گرمابه‌ای وابسته به آن در شهرهای مختلف	
الجایتو	گنبد سلطانیه؛ محراب مسجد جامع اصفهان	
ابوسعید	ارگ علیشاه در تبریز؛ گنبد غفاری در مراغه	
تیمور	مسجد بی‌بی‌خانم سمرقند	دوره تیموریان
شاهرخ میرزا	مجموعه تاریخی امیرچخماق یزد شامل بازار، تکیه، مسجد و آب‌انبار؛ سردر و مناره‌های مسجد جامع یزد؛ مدرسه دو در مشهد؛ مدرسه غیاثیه خرگرد خواف	
گوهرشاد بیگم	مسجد گوهرشاد مشهد؛ مسجد، مدرسه و خانقاه گوهرشاد در هرات	
سلطان حسین میرزا بایقرا	مدرسه سلطان حسین میرزا بایقرا در هرات	
الغ‌بیگ میرزا	رصدخانه سمرقند؛ مدرسه الغ‌بیگ میرزا در بخارا	

سردر و مناره‌های مسجد جامع یزد

بهرام شفیعی دبیر تاریخ استان بوشهر

مسجد جامع یزد، که در قرون ششم تا هشتم هجری ساخته شده است، از جمله شاهکارهای معماری و هنر اسلامی است. در تصویر سمت چپ همچنین بقعه سید رکن الدین یزدی دیده می شود. سید رکن الدین از عارفان و عالمان قرن هشتم هجری است. او موقوفات بسیاری را برای اداره این بقعه و تشکیل مجالس درس در آن اختصاص داده بود. وقف نامه او تا زمان حاضر باقی مانده است.

فنون و شیوه‌های معماری در عصر ایلخانان و تیموریان

فنون و شیوه‌های معماری در عصر ایلخانان و تیموریان با توسعه دانش و خلاقیت معماران زبردست ایرانی پیشرفت چشمگیری کرد. ویژگی مهم معماری این دوره، ایجاد بناهای عظیم، ساختن گنبد‌ها، طاق‌ها، ایوان‌ها و مناره‌های بلند و تزئین ساختمان‌ها با گچ‌بری و کاشی‌کاری به شیوه‌های گوناگون بود. در این دوره همچنین از ترکیب آجر و کاشی نیز برای تزئین و زیباسازی بناها استفاده می‌شد.

ظرف برنجی تزیین شده با طلا و نقره.
این ظرف در قرن نهم هجری در هرات
ساخته شده است.

شمعدان برنزی با نوشته‌ها و
نقوش طلایی و نقره‌ای مربوط
به قرن هشتم هجری

منظومه‌های حماسی تاریخی عصر مغول - تیموری

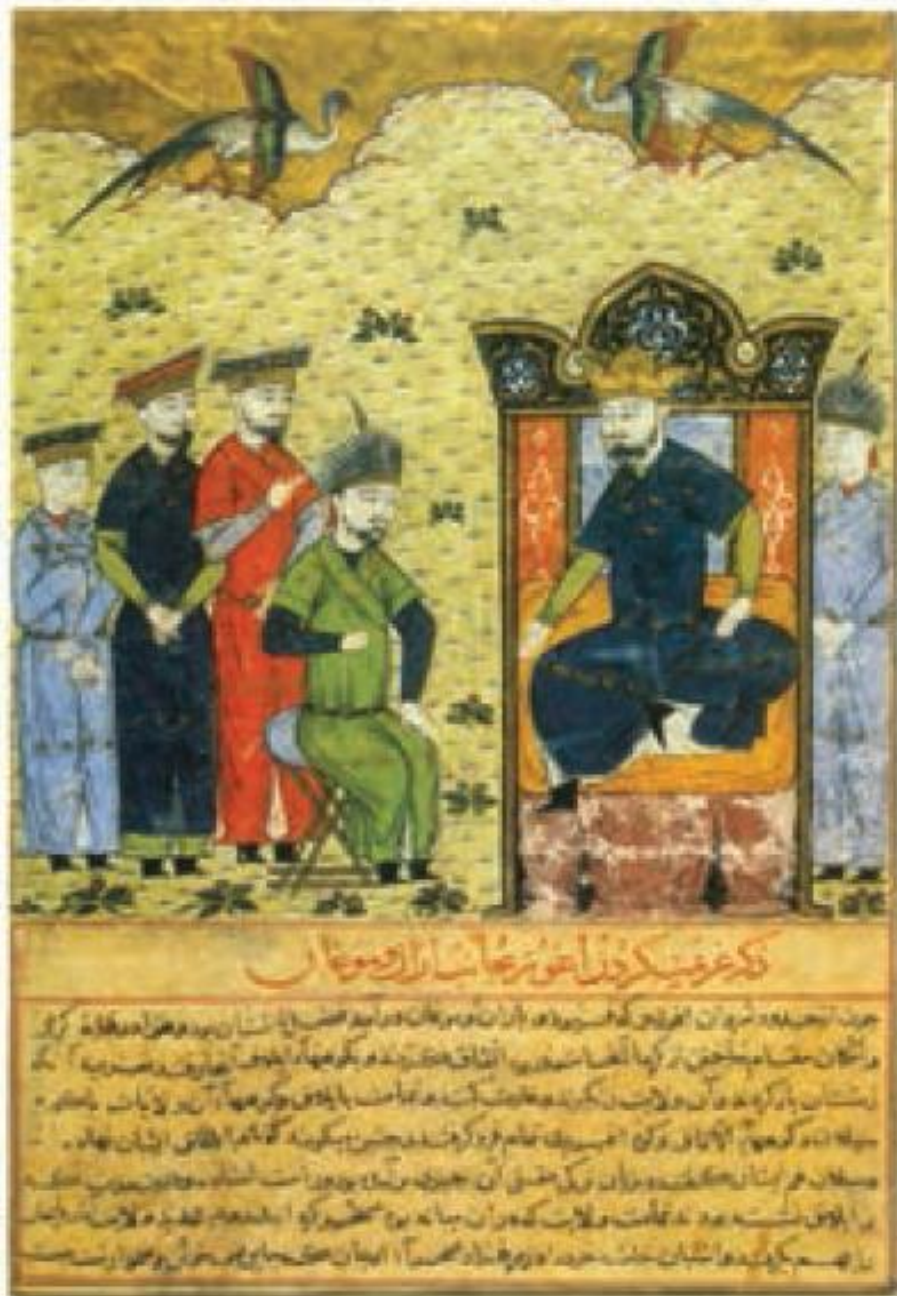
احمد تبریزی	تاریخ منظوم چنگیزخانی
نوری اژدری	شهنشاه‌نامهٔ غازانی
حمدالله مستوفی	ظفرنامه
ابن حسام	خاوران‌نامه (دربارهٔ جنگ‌های علی علیه‌السلام)

برجسته‌ترین آثار و نوشته‌های تاریخی عصر ایلخانان و تیموریان

تاریخ و صاف	شرف‌الدین عبدالله بن فضل‌الله شیرازی، مشهور به و صاف (۶۶۳ – ۷۲۸ق)
تاریخ بناکتی	فخرالدین ابوسلیمان داود بن ابوالفضل بناکتی (د ۷۳۱ق)، مورخ و شاعر
مجمع الانساب	محمد بن علی شبانکاره‌ای؛ وی تألیف این کتاب را که در تاریخ عمومی ایران است در سال ۷۳۳ ق آغاز و در ۷۳۶ ق به پایان رسانید و تقدیم سلطان ابوسعید مغول کرد.
ظفرنامه شامی یا تاریخ فتوحات امیر تیمور گورکانی	نظام‌الدین عبدالواسع شامی، از مورخان و شاعران سده‌های هشتم و نهم هجری
ظفرنامه	شرف‌الدین علی یزدی؛ وی سال در ۸۳۱ ق نگارش ظفرنامه را که اختصاص به تاریخ زندگانی تیمور دارد، به پایان رسانیده است.
زبدة التواریخ	شهاب‌الدین عبدالله بن لطف‌الله خوافی، مشهور به حافظ ابرو (د ۸۳۳ق) تاریخ‌نگار و جغرافیانویس عصر تیموری؛
مطلع سعدین و مجمع بحرین	کمال‌الدین عبدالرزاق سمرقندی (۸۱۶ – ۸۷۷ق)؛ موضوع کتاب حوادث تاریخ ایران از ۷۰۴ تا ۸۷۳ ق را در بر می‌گیرد.
روضه‌الصفاء فی سیره الانبیاء و الملوک والخلفاء	محمد بن خاوندشاه، مشهور به میرخواند (۸۳۷ – ۹۰۳ یا ۹۰۴ق)؛ کتاب روضه‌الصفاء یک نوع تاریخ عمومی و ایران است.

برگی از ظفرنامه شرف الدین علی یزدی

برگی از جامع التواریخ، نقاشی با آبرنگ و آب طلا

علم و ادب

علم و ادب در دوره‌ی ایلخانان و تیموریان
آثار و نتایج هجوم مغولان همچون قتل و مهاجرت
اندیشمندان و عالمان، تخریب و تعطیلی مدارس،
کتابخانه‌ها و مساجد، برای مدتی سرزمین ما را با
رکود علمی و ادبی مواجه کرد.

با این حال، به دنبال تشکیل حکومت ایلخانان و
گرایش مغولان به اسلام و نیز با افزایش قدرت
سیاسی وزیران ایرانی، به تدریج **شرایط برای**
احیای فعالیت‌های علمی و آموزش در ایران
فراهم آمد.

ادبیات و تاریخ نگاری

زبان و ادبیات فارسی در این دوره

در دوره فرمانروایی ایلخانان زبان فارسی در قلمرو نظم و نثر رو به رشد گذاشت و به احیاء و تقویت هویت ایرانی کمک کرد. در این دوره شعر حماسی و شاهنامه سرایی متداول بود.

در عصر تیموری، شعر و شاعری رواج بیشتر یافت یافت. شاهرخ، سلطان حسین بایقرا و امیر علیشیر نوایی وزیر شاعر او به زبان و ادب فارسی توجه جدی داشتند و شاعران و ادیبان را همه گونه پشتیبانی و تشویق می کردند. بسیاری از شاعران این دوره از میان قشرهای مختلف مردم برخاسته‌اند و شعر و شاعری گسترش فراوانی در میان مردم عادی داشت.

تاریخ‌نگاری در دوره ایلخانان و تیموریان

تاریخ، از جمله علمی بود که در عصر ایلخانان و تا حدودی دوره تیموریان رواج و پیشرفت چشمگیری داشت و کتاب‌های تاریخی به جا مانده از در دوران مذکور به زبان فارسی، در زمره بهترین تاریخ‌نگاری‌های جهان اسلام تا آن زمان به حساب می‌آیند.

علاقمندی ایلخانان و فرمانروایان تیموری به جاودانه ساختن کشورگشایی و موفقیت‌های سیاسی و نظامی خود و خودآگاهی رجال ایرانی تأثیر بسزایی بر رشد و شکوفایی تاریخ‌نگاری در آن عصر نهاد.

از آثار تاریخی مهم این روزگار می‌توان تاریخ جهانگشای جوینی، نوشته عطاملک جوینی (تألیف: ۶۵۸ ق)، جامع‌التواریخ، اثر خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۶۴۵-۷۱۷ ق)، تاریخ‌گزیده، تألیف حمدالله مستوفی (تألیف: ۷۳۰ ق) را نام برد. سایر آثار تاریخی این دوره را در جدول زیر مطالعه کنید.

دانش‌های دیگر

دانش‌های دیگر

برخی، علوم مورد نیاز ایلخانان از قبیل ریاضیات، نجوم، پزشکی و علوم دیگری از قبیل فلسفه، عرفان و فقه از رونق خاصی برخوردار بودند و آثار مهمی در این رشته‌ها تدوین شد. نقش **خواجه نصیرالدین توسی** در این عرصه بسیار مهم بود. وی بسیاری از دانشمندان متواری در برابر هجوم مغول را به ایران برگرداند و با تجمع ایشان در مرکز علمی **رصدخانه مراغه** زمینه فعالیت‌های علمی آنها را هموار کرد.

در عصر تیموریان نیز علوم مختلف رونق داشتند و به ویژه علوم نقلی و شرعی از اقبال بیشتری برخوردار بودند. مراکز علمی و کتاب‌خانه‌های **شهرهای هرات و سمرقند** در زمان جانشینان تیمور بسیار فعال بودند و طالبان علم را از سراسر ایران و جهان اسلام جذب می‌کردند. وجود شمار قابل توجه دانشمندانی که در رشته‌های مختلف علمی تبحر داشتند، نشان‌های از رشد و رونق علوم مختلف در دوره تیموری است.

پرسش‌های نمونه

- ۱ - مدارای اعتقادی مغول‌ها چه تأثیری بر اسلام پذیری آنها داشت؟
- ۲ - علل رشد تصوف را در دوران مغولان و تیموریان شرح دهید.
- ۳ - زمینه‌های رشد هنر را در عصر تیموری بیان کنید
- ۴ - چرا تاریخ نگاری به زبان فارسی در عهد ایلخانان رشد کرد؟
- ۵ - منابع غیرنوشتاری که در این درس به آنهاست استناد شده است را فهرست کنید.